

МЕСОПОТАМИЯ ДИНИЙ ТИЗИМИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

ЖДПУ Тарих факултети талабаси

Муқимова Азиза Ғани қизи

Аннотатсия: Ушбу мақолада вадимги Икки дарё оралиғи бўлган Месопотамияда диннинг, диний тизимнинг ва диний қарашларнинг вижудга келиши, ривожланишини очиб беришга харкат қилинган.

Калит сўзлар: Кўпхудолилик, Месопотамия, Саргон, Хаммурапи, милoddан аввалги IV ва III минг йиллик, саждагоҳ (зиккурат), «ердаги худо», Шумер, пантеон, сув худоси – Эа, осмон худоси – Ан, ер маъбуди – Кидан, ҳаво худоси – Энлиль, Туамат.

Кўпхудолилик диний тизимга хос хусусият бўлиб, унинг пайдо бўлиши объектив ва субъектив шарт-шароитлар билан боғлиқ. Объектив шарт-шароитларга, биринчи навбатда, ишлаб чиқариш муносабатларининг таъсирини киритиш мумкин. Меҳнат тақсимооти жамиятда кишиларни касб соҳаси билан ўзаро фарқланувчи гуруҳларга ажратиб, мазкур гуруҳлар ўзига хос фаолият тури, меҳнат муносабати ва маданиятини ишлаб чиққанлар. Улар ўз соҳасига ҳомийлик қилувчи ғайритабиий кучларга, яъни худоларга сиғинганлар. Мана шундай кўпхудоликка эътиқод қилувчи давлатлардан бири Месопотамиядир.⁸¹

Юқорида қайд этилганидек, маълум соҳаларга ҳомийлик қилувчи худолар хўжаликнинг алоҳида соҳаларига ҳам ҳомийлик қилган. Қабилада кундалик ҳаёт ташвишларини ҳал этилишига бевосита ёрдам берадиган худоларнинг мавқеи баланд бўлган. Чунки одамлар худоларга сиғинар экан улардан ўз ҳаётий муаммоларининг ҳал этилишида ёрдам беришларини сўраганлар ва бунга ишонишган.

Диний тизим деб ғайритабиий кучга эга, табиат ва жамиятдаги ҳодисалар ривожланишини белгилайдиган, ишлаб чиқариш соҳаларига ҳомийлик қиладиган ва ижтимоий ҳаётдаги мавқеи билан ўзаро фарқ қиладиган қудратли худоларнинг мавжудлигига ишонишга айтилади.

Инсоният тарихида илк диний тизимлар вужудга келган қадимги марказлардан бири Месопотамиядир. У ерда диний тизим милoddан аввалги IV ва III минг йилликлар чегарасида пайдо бўлган.⁸²

Месопотамияда диний тизимнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ўрганишда ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларни ҳисобга олиш талаб этилади. Минтақада Қадимги Шарқнинг бошқа марказларидан фарқли ўлароқ, айрим истилочи ҳукмдорлар (Саргон, Хаммурапи) сиёсий режимларини ҳисобга олмаганда, кучли,

⁸¹Тураев Б.А. История древнего Востока. <http://www.acexfistorynarod.ru>

⁸²М.Дьяконов. История Древнего Востока. М., 1983, 446-ст.

барқарор, марказлашган давлат ташкил топмаган. Минтақадаги шаҳар-давлатлар ўртасида сиёсий ҳукмронлик учун ўзаро урушлар тўхтовсиз давом этган. Шунинг учун Месопотамиядаги сиёсий вазиятнинг ўзига хослиги шаҳар-давлатлар ҳукмдорларининг мавқеига таъсир этган. Бу ерда давлат бошлиқларининг шахси улуғланиб, худолар даражасига кўтарилмаган, уларга «худонинг фарзанди», «ердаги худо» деган унвонлар берилмаган. Маҳаллий ҳукмдорлар бош руҳоний ва худо билан бевосита алоқада бўлувчи вакил, диний маросимларга раҳбарлик қилувчи ва халқнинг илтижоларини худога етказувчи воситачи ҳисобланган.⁸³

Месопотамияда давлат бошлиқларини сакраллаштириш (лотинча *sacer*– муқаддас деган маънони англатади)нинг ўзига хослиги, минтақада марказлашган давлатнинг ташкил топмаганлиги, худолар ўртасидаги ўзаро муносабатларга ҳам таъсир этган. Худолар ўзаро сиёсий ҳукмронлик учун кескин кураш ва рақобат гирдобига тортилмаган. Шу сабабли бўлса керак, турли худоларга сиғинувчи аҳоли тинч-тотувликда яшаган, ҳақиқий ва сохта эътиқод тарафдорлари ўртасида душманлик муносабатлари ва тўқнашувлар вужудга келмаган.

Месопотамия диний тизими кўпхудоликка асосланган. Минтақадаги худоларни, ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятига кўра, маҳаллий ва умумдавлат худоларига бўлиш мумкин. Маҳаллий худоларга ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва маҳаллага ҳомийлик қилувчи худоларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.⁸⁴

Шаҳар, қишлоқ ва маҳалланинг марказида унга ҳомийлик қилувчи худога бағишлаб саждагоҳ (зиккурат) қурилган. У конуссимон шаклдаги тўртбурчак бино бўлиб, ташқи кўринишидан юқорига қараб қисқариб борадиган зинани эслатади. Саждагоҳ 3–7 қават қилиб пишиқ ғишдан қурилган. Бинонинг юқори қаватларига зиналар ёки нишаб шаклда қурилган йўлақлар орқали кўтарилган. Одатда зиккуратнинг юқори қавати осмон жисмлари ҳаракатини кузатишга мўлжалланган обсерватория вазифасини бажарган. Одамлар ҳомий худоларига сиғинганлар, қурбонликлар қилганлар. Ҳомий худо, қайси соҳага ихтисослашганлигидан (осмон худоси, ер худоси, ҳосилдорлик худоси ва ҳоказо) қатъи назар, ундан нажот сўраб мурожаат қилган одамга илоҳий ёрдам беради деб ҳисобланган. Икки дарё оралиғи халқининг ижтимоий онгида умумдавлат худолари қадимдан шакллана бошлаган. Афсоналарга кўра, илк шаҳар-давлатлар пайдо бўлган даврларда Шумер пантеони (грекча *pantheion*– барча худолар деган маънони англатади) вужудга келган. Қадимги Шумер худолари одамлардек ҳаёт кечирган ва кўпайган. Масалан, осмон худоси – Ан ва ер маъбуди – Кидан ҳаво худоси – Энлиль ва сув худоси – Эа туғилган. Худолар ўзаро мураккаб муносабатларга киришган. Бу муносабатларга тарихий даврлар, сиёсий вазият ва сулолаларнинг ўзгариши таъсир этган. Шумер худоларига ҳаво худоси – Энлиль бошчилик қилган. Унинг ҳокимияти расмий аҳамиятга эга бўлган.

⁸³Слайд.архив.уз/индекс.пхп?до=филис&оп=довнлоад&филиед=60867

⁸⁴М.Дьяконов. История Древнего Востока. М., 1983, 446-ст

Энлиль тенглар орасида биринчи бўлган. Ҳокимиятни қўлга киритиш учун унинг қариндошлари бўлмиш етти жуфт буюк худолар ўзаро курашганлар. Ўзаро курашда мағлуб бўлган худо ҳокимиятдан четлатилиб, ер остидаги ўликлар подшолигига бадарға қилинган. Худолар боқий бўлганлиги боис ер остидаги ўликлар подшолигига тушиб қолган худо узоқ қийинчиликлар ва синовлардан ўтганидан кейин жаҳаннамдан қайтибчиқиб, худолар пантеонидаги аввалги мавқеини қайта тиклаган ёки вазифасининг ўзгариши сабабли халқ хотирасидан аста-секин унутилиб кетган.⁸⁵

Худолар даражасидаги ҳокимият учун курашнинг натижалари кўпроқ ердаги ижтимоий-сиёсий вазият, сулолаларнинг алмашиши ёки шаҳар-давлатлар ўртасидаги кучлар нисбатининг ўзгаришига боғлиқ бўлган. Минтақада сиёсий ҳукмронликни қўлга киритган шаҳар-давлат ўзининг худосини бош худо деб эълон қилган. Худоларнинг кўпчилиги антропоморф (грекча *anthropos* – одам, *morphe* – шакл деган маъноларни англатади) қиёфада тасвирланган. Лекин уларнинг айримлари (сўв худоси – Эа ёки уруш худоси – Нергал) ярим одам, ярим ҳайвон (зооморф) қиёфасида тасвирланган.⁸⁶ Бу ибтидоий дин шакллари, хусусан тотемизмнинг кучли таъсиридан далолат беради. Худоларни тасвирлашда ҳайвонлар қиёфасининг сақланиб қолиши билан бирга аҳоли ҳайвонларга сиғинишни ҳам давом эттирган. Муқаддас ҳайвонлар орасида буқа ва илон алоҳида улуғланган. Месопотамияликлар худоларни «қудратли буқалар» деб атаганлар. Шунингдек, буқа ҳосилдорлик тимсоли ва эркаклик ибтидоси бўлган. Илон (донишмандлик, уддабуронлик, эпчиллик тимсоли) аёллик ибтидоси рамзи бўлган.

Иккидарё оралиғи халқларининг диний таълимотини акс эттирувчи муқаддас битиклар яратилмаган, аммо унинг асослари халқ оғзаки ижоди намуналари (афсона, достон, ривоят, матал, эртақ кабилар)да баён қилинади. Бизгача «Дунёнинг яратилиши ҳақидаги достон», «Агуаёя ҳақидаги достон», «Адапа ҳақидаги достон», «Гильгамеш ҳақидаги достон» ва бошқалар етиб келган. Бу манбалардан Иккидарё оралиғининг диний тизими тўғрисида қимматли маълумотларни олиш мумкин.⁸⁷

Иккидарё оралиғининг диний тизими асрлар давомида ривожланиб, такомиллашиб борган. Бу жараёнда турли қадимги халқларнинг иштирок этиши ҳам янги қирраларнинг очилишига хизмат қилган. Милoddан аввалги II минг йилликнинг бошларида минтақада ривожланган диний тизим узил-кесил шаклланган. Шу даврда Бобил шаҳар-давлати кучайган ва унинг ҳокимияти Икки дарё оралиғига ўрнатилган. Бобил шаҳрининг ҳомийси Мардук (оламдаги тартибни таъминловчи худо) бош худо сифатида тан олинган. Афсоналарда қайд этилишича, Мардук худоларга қарши чиққан махлуқ Тиамат (ибтидоий тартибсизлик тимсоли)ни енгган.⁸⁸ Бош худонинг

⁸⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 8-том. Т., 2004, 467-бет.

⁸⁶ Фалсафа. Қомусий луғат. Т., 2004, 397-бет.

⁸⁷ Ю.С. Курушкол. Қадимги Дунёо тарихи. Т”укитувчи”, 1974, 127-129 бетлар.

⁸⁸ Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. Т., 1964, 82-83 бетлар.

Ўзгариши сабабли, ҳудолар ва бошқа ғайри табиий мавжудотларнинг вазифалари қайта кўриб чиқилган. Бобил шаҳри инқирозга учраганидан кейин Мардук ҳам бошқа қудратли давлатнинг ҳомий худосига ўрнини бўшатиб берган. Шу тариқа диний тизимда ўзгаришлар давом этган.

Месопотамияда ҳудолар одамлардек яшайди деб ҳисобланган. Одамлар ҳаётидаги ўзгаришлар ҳудолар турмушида ҳам шунга ўхшаш жараёнларни вужудга келтирган. Жамиятда синфлар ва давлатнинг вужудга келиши билан ғайри табиий кучга эга мавжудотлар орасида ҳам табақаларга бўлиниш бошланган. Диний тизимда бош худо ва унга хизмат қилувчилар гуруҳи пайдо бўлган. Ғайри табиий мавжудотлар ҳам қуйидан юқорига бўйсунуш (иерархия) принципи асосида бошқарилган. Ҳанузгача сеҳргарлик ва фолбинлик каби ибтидоий дин турлари ҳудоларга хизмат қилувчи воситалар сифатида сақланиб қолган.

Одатда, ҳудолар шарафига бағишланган диний маросимларга қоҳинлар раҳбарлик қилган. Давлат бошлиғи айна пайтда бош қоҳин вазифасини бажарар эди. Ҳукмдорнинг бош қоҳинлик мақоми қоҳинларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлади. Қоҳинлар ибодатхоналарда яшаганлар, ибодатхона мулкларига эгалик қилганлар ва бошқарганлар. Дин пешвоси, илм соҳиби, мураббий ва мулкдор сифатида қоҳинларнинг жамиятдаги нуфузи жуда баланд бўлган.⁸⁹ Ибодатхона диний вазифалар билан бирга дунёвий вазифаларни ҳам бажарган: катта экин майдонлари, чорва моллари ва яйловларга эгалик қилган; ички ва ташқи савдо ишларида иштирок этган. Унинг қошида ҳунармандчилик устахоналари қурилган. Ибодатхона маданият ва маърифат маркази вазифасини бажарган. Уларда давлат архиви, кутубхона ва мактаб жойлашган. Мактабларда эса қоҳинлар муаллимлик қилганлар.⁹⁰

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Икки дарё оралиғи (Месопотамия) диний тизими минтақадаги ижтимоий-сиёсий шароит таъсирида жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олишга даъвогарлик қилмаган; жамиятда дин билан боғлиқ бўлмаган муносабатлар, қарашлар ва тартибларнинг амал қилишига тўсқинлик қилмаган. Диний тизимнинг ушбу хусусияти кейинчалик Ўрта денгиз ҳавзасида унинг таъсирида пайдо бўлган маданиятларда ҳурфикрликнинг ривожланишига қулай шарт-шароит яратган.

⁸⁹М.Ахмедова. Фалсафа. Т. "Фан", 2006, 289-бет.

⁹⁰М.Ахмедова. Фалсафа. Т. "Фан", 2006, 290-бет..